

KRITIKAI SZEMLE

Erdélyi regények

""-Befejező"közlemény"-

7. Tabéry Géza: Szarvasbika

A *Szarvasbika* történeti regény.

A régi Poétika valóságos fétise volt az e névvel illetett műfaj, melyet valami felsőbbbrangunak tartottak, melyhez csak áhítatos lélekkel, leoldott sarukkal volt szabad közeledni. Még ma is megvan e felfogásnak nyoma, pedig hogy mennyire téves, csak – hogy éppen nálunk maradjak, – legyen elég, ha emlékezetbe idézem dr. Borbély István értekezését az EISz legelső számából (1924. jan. 14–22 l.). E munkából kitűnik, hogy minden úgynevezett történeti regényírónak más meg más volt az elmélete és a maga elméletével szemben is más meg más volt a gyakorlata történeti regényei írásában. Amint egyébként ez nem is lehet másként, mivel minden költő, ha valóban művész, csak magát adhatja alkotásaiban.

Ha így van, akkor valóban nincs mit tenni, mint megmaradni azon az egyedül helyes esztétikai állásponton, hogy minden művészi alkotás egy olyan egész, melyet csak magából ítélhetünk meg, mint ahogy élvezéséhez sem veszünk kölcsön semmi más műalkotásból részleteket, vagy benyomásokat. Az egyetlen kérdés tehát az úgynevezett történeti regénynél is ez: valóban művészi alkotás-e?

E kérdésre kell a feleletet keresnünk Tabéry művénél is.

Tabéry, miután megismerte a két Bolyai történetét, izgatta az a rejtély, mely e két nagy szellem sorsa körül borong. Mind a kettő, az apa is, a fiú is, lángeszű tudós szerencsétlen ember. E megismerés mellett többet is látott bennük: az erdélyi sors martirjait, akik beleragadtak Erdély agyagos földjébe, akiknek lángeszét megfojtotta a kicsinyes helyzet, a meg nem értés, a nemtörődömség. Kivételes, nagy egyéniségeknek körvonalai tűntek föl képzelete előtt és olyan sorsok villantak fel előtte, melyek annál inkább föl kavarták érzelmeit, minél inkább érezte a ránk nehezedő körülmények között rokonnak velük a maga sorsát is. Az volt most már a célja, hogy a két férfi végzetét megértesse velünk nem a történetíró fáradalmas munkájával föl kutatott apró részekből, hanem a művész intuíciója erejével meglátott és szintétikus képhez foglalt teljes igazságból.

A két férfi sorsának kulcsát mindenek előtt magukban kereste. Megtalálta geniálitásukban és érzékiségükben. De ez csak fél-igazságot adott; a teljes igazsághoz kellett még a nő, a szerelmes nő, akit Teleki Annában talált meg. Így lett regénye e három ember történetévé és e történet két nagy szellem tragikus sorsává és egy szegény szerelmes lélek boldogtalanságává.

* Sajnálattal kell lemondanunk *Berde Mária Romuald* és *Andriána* c. regényének ismertetéséről, mivel mind ez ideig itt nem juthattam hozzá, holott már karácsonyra megjelent.

Ez mindenesetre művészi meglátás s ha a költő elfogadhatóvá tudja tenni, vagyis igazságáról meg tud győzni, elérte célját.

Bolyai Farkas régóta szereti Teleki Annát. Mikor az a kilátás kecsegtette, hogy Göttingában tanári széket kap, magával akarta vinni. Nem lett tanár, – Anna pedig férjhez ment báró Kemény Simonhoz, kivel Farkas egykor együtt járt a külföldön és aki jóbarátja, pártfogója maradt idehaza is. Annának is része volt benne, hogy mikor Bolyai neje és fia betegek voltak, Simon kölcsönrel segített rajta.

Ez a kölcsön állott a két szerető szív között. A többi akadályt nem vették semmibe. Szerelmük nem a közönséges lelkek lemondani tudó szerelme volt: mindkettőjükben volt valami, ami kiemelte őket a mindennapi halandók közül: Farkasban nagy ész, mely megfeszített értelmi munkára sarkalta, Annában beteges rajongás, mely közel járt a hisztériához. Zsibbatag vágyakozás melegítette, „hit virágozott benne a professzor iránt – mondja róla az író. – Ajtatos meggyőződéssel csüggött azon, hogy Farkas emberfölöttibb férfi minden ismerésénél” (14 l.). Azt hallja, hogy a professzor üti-veri a feleségét. Ez csak pletyka, de ő ebből támasztja e beteges szenvedélyére jellemző kérdést: miért kell az elhatalmasodott szenvedélynek egy együgyű asszonyon kitombolnia magát, „aki pusztán keserűségét érzi a nagy elviharzásoknak” (14 l.) Még világosabban kiütözik belőle a betegség, mikor elemezni próbálja, hogy miért szereti Farkast. Rájön, hogy „azt a felsőbb rendű intellektust, izgató kegyetlenséget, érdekesítő romantikát” szereti benne, mely ellenállhatatlanul hatott a mult század első negyedének asszonyaira, akik Prevost és Byront olvasták (54, 56 l.). A kolozsvári bál után a vécsi tétlenség még fokozta baját. Lefojtott vérmérséklete szórakozásaiban karpótolta magát, „a könyvben, fürdésben, lovaglásban egyet keresett, a jó vétkezést. Lámpagyújtás előtt, téli szürkületben szemlehunyva hányszor érzekelte kitapintható elevevésséggel az álmodott tilost!” (58 l.). Farkas szerelmét meg tudja fékezni. Nem neje tartja vissza, aki nagy beteg és nem sokára meg is hal; nem is Kemény Simon, aki hűséges és figyelmes férje Annának, hanem csak a kölcsön adott pénz. Ez szemükben némi árnyékot vet jellemére, – de ezzel a költő nem törődik. Pedig, hogy Bolyai jelleme mégsem annyira fogyatékos, mutatja a báli jelenet. Anna, aki szánkülött leánynak van öltözve, a forró éjszaka mámorában csókot vált vele; de midőn Farkas ráismer, megbánja tettét. Mikor pedig az üldözői elől menekülő Anna, neki adja azt a csókot, melyért váltásdíjat kötött ki gavallérjaitól és arra biztatja, szedjen ki tőlük minél több pénzt, hogy együtt szökhessenek Göttingába, – Farkas az épülő állandó színház javára fizeteti meg az urakat. Pedig kétségtelen, hogy Annával van tele a lelke. „Ő az élet sebes érverése; én rángatózó meztelen ideg. Találkozunk-e és hol és mikor!” – ez töprengésének állandó tárgya (31 l.) Hogy méltó legyen Annához, egyik ösztökeje tudós kutatásában. Majd mikor ebbeli sikere késik és fél, hogy nem is tudják eléggé méltányolni, könyveiből és jobban felfoghatóbb babérra vágyik: drámákat ír.

A két szerelmes tehát, a szürke, finom lelkű, de esetlen professzor és a főrangú hölgy, Erdély legszebb menyecskeje, nem tudták és igazában nem is akarták megtalálni, kiküzdni és kiszervezni a boldogság útját. Két párhuzamos még a végtelenségben sem találkozhatik egymással. De egy harmadik vonal merészen keresztül vághat a párhuzamosok egyikén és akkor ez többé nem bánja, ha nem találkozik soha a másikkal.

Egy új kölcsön, mely arra való, hogy János Bécsbe mehessen a katonai mérnöki akadémiába, kihívásszámba megy Anna szemében; azt hiszi, hogy ennek elfogadásával Farkas csak újabb

korlátot akart állítani közéjük. Sértve érzi szerelmét s bosszúra gondol. Csak a bosszúra és semmi másra. Azt gondolja, hogy a bécsi útjára magával vitt asztali mással való játékát a szinten vele utazó fiú leveléből megtudja majd az apa és ez elég lesz, hogy meggyötrődjön tetteért.

A dolog azonban más fordulatot vesz. Az inas brutális támadását János visszaveri, de a küzdelemben oly szerencsétlenül üti meg a fejét, hogy agyrázkódást kap. Betegen érkezik vele Anna Váradra és már szereti és ily állapotban férfitá avatja a fiút.

Ez a cselekedete meglep. Beteges, de mégis elvont szellemi szerelme Farkas iránt, melynek testiségét magában és titokban élte ki anélkül, hogy árnyékot vetett volna reá és amelyet beteges szenvedélye fűtött, – egyszerre mint bűnös szerelem jelenik meg előttünk: bűn a férjjel és bűn a rajongóval szemben.

A költő is érezte ezt, hogy ezzel Anna nagy fordulathoz jutott, mindent el is követ, hogy elfogadhatóvá tegye.

Anna Váradon találkozik Kántornéval, a híres színésznővel, aki tanuló társa volt. A nagyon rossz oldaláról bemutatott volt leánypajtás ostoba szavaival elhiteti vele, hogy az öntudatlan állapotban lázasan fekvő fiút, kit egy könnyelmű orvos is a halálnak szánt, csak úgy mentheti meg, ha magaév teszi. Anna hisz neki. Hogy megkímélje az apát fia elvesztésének csapásától, hogy megmentse azt, aki miatta jutott a halál szélére, – még megérteti, velünk cselekedtet. De erre szinte magától adódik egy egyetlen művészi megoldás: kiengesztelni a bűnt Anna tragikus bűnhődésével. Azonban Tabéry nem ezt választja. Elmondja, hogy már az úton keresztül cikázott Annán: „érdemes-e annyira törni magát az apa után, holott fiatalabbnak, egészségesebb embérnek, úgy lehet, szárnyalóbb szellemnek ott van a fia.” (77 l.) Elárulja azt is, hogy Annán valóságos hisztériás elragadtatás lesz úrrá. Még 23 év múlva is így tesz erről vallomást: gyűlöletből és hálából visszaélt önkívületével, de szerelemből és kétségbeesésből is és kíváncsiságból is, úgy érezte, hogy a halál hidegségével ölelkezik (214 l.). De már nyomban a tett után is így ömledezett: „Apád szemében a te tüzed gyújtott szerelmet árva életembe. Apád ajkán a te csókjaidat szomjaztam olthatatlanul” (86 l.). Az egészségesen fölébredt Jánostól várta a folytatást, de ez semmire sem emlékezett. Mégsem, vonhatta ki magát Anna szépségének hatása alól, s mire Bécsbe érnek, már szerelmes belé. Még egyszer találkoznak ott; de Anna hiába biztatja a félénk fiút nyílt szavaival: ilyen embert szeret. „Fiatalt, erőst, merészet, de akinek szelleme magasan szárnyal az erény fölött.” Ez – egyébként mindazzal, amit eddig Annáról az írótól tudunk, teljesen ellenkező kijelentés ellenére is azonban az történik, hogy János megmutatja neki apja levelét, melyből megtudja, miféle hazugsággal vették rá az öreg Bolyait, hogy újra kölcsönt fogadjon el férjétől. Ez egyszerre kijózanítja Jánusból. Másnap haza utazik Farkashoz. Erzi, hogy ennek felvilágosítással tartozik. Elkésik vele, bár Farkas még mindig annyira szereti, hogy mikor vetélytársával dicsekszik előtte, azt kész megölni; de a multat vissza nem hozhatják mégsem. Kemény Simon végrendelete még távolabbra taszítja egymástól a két régi szerelmezt.

Lehet, hogy Tabéry azt szánta Anna bűnhődéséül, hogy szeresse az apát is, a fiút is és mindkettőtől elszakítva éljen. De akkor miért írja ezt Annáról: „benne a képzelet örömei mindig felülmúlták a merőben testi jólesést, megállt a fogadóbeli tavaszi misztériumnál. Körülövezte s egy mindörökké ismételtelhetlen mámor bűbájába zománcozta egyetlen szeretetkezésüket.” (89 l.) A mámor bűbáját aligha fogadhatjuk el bűnhődésnek.

A váradi jelenettel nagyot vétett Tabéry a művészi igazság ellen. A történettudósok is kimutatták rögtön, hogy a történeti

igazság ellen is vétett. Jogosan tették, de fontosabb a művészi szempont, mivel rontott vele műve valószínűségén s hogy ez nem vált műve végzetes hibájává, csak annak köszönheti, hogy Anna jó időre háttérbe vonul, érdeklődésünk homlokterébe János lép és ennek izgalmas története fel tudja ébreszteni ismét figyelmünket.

János az első az akadémiában. Aztán Temesvárra, majd Aradra kerül, ahol megcsinálja fölfedezését, az asztrálgeometriát. Az óriási szellemi munka után nagy visszaesés állt be lelkében; valami megérthetetlenül nehezedett rá, se neki lendülni nem tudott többé, se kielégítést találni az érzéki tobzódásban. Így élt Lembergben és így került haza nyugalomba helyezve 23 év után Vásárhelyre. Úgy indult el egykor hazulról, hogy dicsőséget és boldogságot vív ki magának. Megvolt benne minden, hogy így legyen. És nem lett része egyikben sem. Apjának hiúsága megakadályozta, hogy műve idejében megjelenjen és vitathatatlaná tegye fölfedezésének elsőségét. Az a férfi öröm pedig, melyet vallomása szerint (210 l.) egyetlen egyszer érzett életében, nem bokrosodott boldogsággá akkor sem, mikor annyi év múltán szemben ült ismét Annával és nem kérdezte egyikük sem, miért találkoznak most és miért beszélnek szomorúságukról kitergetve egymásnak szívüket?

Végzetük betelt mindhármuknak, – történetük végére pontot tett az élet.

Mi a végzetük? Mindegyikükben két ember van, s egyik a másik miatt nem tud boldog lenni, nem tud sikert elérni. Az egyik ember az érzéki. Farkasban a hódolat és a becsület mérséklik letompítja, korlátok között tartja érzelmét – de ég benne, emészti, sarkalja, féltékenyen fellobog fiával szemben a párbajban. Jánosban betegségé válik az érzelem. Lázbetegen lesz férfivá; nem is tud odaadó, gyöngéd lenni; az érzéki gyönyörűség égeti és tudós ambíciójában való szörnyű csalódása után csak ez marad meg benne. Anna szereti az apát is, a fiút is. Amazt állandó, csendes, de őszinte lángolással: emezt babonás ostobaságból fölgyulladt vérenek beteges erejével. Igazában mégsem lett egyiküké sem és így zúta szét végzetük a bennük levő másik embert: a tudóst, a tanárt, a katonát, a feleséget, a jötevőt, a szenvedőt.

Nem közönséges feladat hárult Tabéryre, hogy ezt így elfogadhatóvá tegye művében; de elfogadhatóvá tudta tenni, ha egy kis félreccszás után is. Míg így a belső, lelki valószínűséget adta meg művének, kétségtelenül fokozta ezt a külső világ megrajzolásának hűségével is. Mindenütt éreztetni tudja, hogy mult idők szelleme, lelke él körülöttünk és bár sokfelé elvezet bennünket és sok féle alakot vezet elénk, a történeti személyek is olyanok, aminőknek a történelemből ismerjük őket. Csak Anna alakja nem az, aki a történet Kemény Simonnéja volt. Való igaz, – de Tabéry regényt írt és nem történetet. Anna megrajzolása bántja kegyelünket, de kielégíti művészi kíváncsiságunkat. Ha ezek ellen vétett volna Tabéry, pedig milyen alkalma lett volna, ha Annából egy modern hisztérikát alakít, – nem volna mentségünk számára. Ami művészi hibát elkövetett Anna rajzában, arra fentebb rámutattam.

Kerek meséjét mozgalmassá tudta tenni Tabéry. Jól és gyorsan szötte szálaít, sehol sincs benne kilengés, felesleges kiterés. Alig van valahol egy kis megállás azért, hogy néhány szóval kibontogassa a lélek redőit. Ennyi minden analízálása. Kár, hogy nem fártott ily dicséretes mértéket abban is, hogy nem engedett volna akkora teret alakjai sorsában az érzékiségnek, vagy legalább szabadszájúságát megérthetetlenül volt itt-ott.

Előadásán nemcsak az látszik meg, hogy idegesen kapkodott az új után, néhány erőltetett szava, pongyola mondat szerkezete

mellett ennek eredménye pl. az ilyen: „Titokrepezítő golyószemei odalótték, hangosan pörölyöző szíve odakovácsolta, örvénylő füle odafacsarta lábújjhegyes kíváncsiságát az átkozott ajtó félfájához” (29 l.), – hanem valami rokokódíszekkel telített, komikusan, sőt groteszkül ható erőlködés is. Ime: „Magas gallérja elbizva fülelt arcbakanyarított barkója fölött s dohányszínű kürtökalapja a szolgálatkészség tágvilágát paraboláját írta bűvös mozdulatlan a báróné elé” (19 l.). Vagy e leírása: „Másodszor öltözött az este, amikor János az Oszolinszky-park kapujához ért. A kimult nap barna szoknyáját kék selyem uszályra cserélték az alkony lágy kezű komornái s halottjuk fölé örökfényességnek kigyújtották az első csillagot” (167 l.).

Hogy nem veszi észre az író, hogy az ilyenekbe belepusztul az előadás tisztasága, ereje, bája, – sőt értelme is.

8. Kós Károly: Varju-nemzetség

Kós Károly szinte hozzá szoktatott, hogy írói alkotásait megjelentetés számba vegyűk. Ha nem a tárgyával, akkor műve technikai kiállításával ejtett rendesen bámulatba. De legnagyobb megjelentetést mégis a *Varju-nemzetség*-gel okozta: a mindig lázasan siető, soha meg nem nyugvó, ezer dologtól érdekelt írótól nem vártunk akkora elmélyedést, akkora átfogó nyugalmat, akkora odaadást, mint amekkorával e krónikáját megteremtette.

A Varju-nemzetség törzsökös kalotaszegi nemzetség. Valkó községben volt birtokos, de övék volt a Pojána egészen a Talharu oldalával. Hanem az volt a mellék nevűk: a bolond Varjuk. Soha sem jártak egy úton a többi emberrel, a járt úton; mindig valami többet, nagyobbat, jobbat kerestek, mint amit a rendes élet adott. Ezek a bolond Varjuk a Kós Károly hősei. Szeréncsés ihlet szüleménye e gondolat, annak a nagy igazságnak kifejezése, hogy az élet mindennapi igáját húzó emberek nem értik meg és így mintegy kiközösítik maguk közül azokat, akik kiemelkednek közülök és a maguk módján akarják megélni életüket. E megélés a betegség, a bűn örvényein, az egyéni boldogság csábításain kívül a köznek való használás legnemesebb és legmagasabb törekvései közt történhetik. A Varjuk közt is volt, aki aranyat akart csinálni, volt aki örökös lakodalom közt élte le életét. Kós Károly nemeesebb és realisabb tartalmu életet élet le azokkal a bolond Varjukkal, akikről művében beszél: Varju János, meg a fia, Gábor, meg ennek ifjabbik fia, a Jankó, a Bethlenekhez való hűséges ragaszkodásban találják meg életük tartalmát. Bolondos voltak ez a hűség, mely szembe állítja őket a két Rákóczi fejedelemmel, szembe az egész Kalotaszeggel; ez űzi ki őket a Pojánára, ez áll útjában egyéni boldogságuknak is. De ez a hűség egyszersmind a független Erdélyért való küzdelem is, a régi, hagyományos politika megtestestítése: a törökkel való barátkozással eltávolítani a kis hazától a török dulások, sarcok veszedelmét és ellenállni a német törekvéseknek.

Igy kapcsolódik be a bolond Varjuk története, Erdély történetébe. Bethlen Gábor halálával kezdődik a történet és folyik egészen 1658-ig, amikor már Barcsay Akos uram volt a fejedelem. A Varjuk három nemzedéke éli át ezt az időt. A legtöbbet Varju János él át, ő az voltaképpen, aki eszével s erős akaratával tűr, dolgozik és cselekszik a Bethlenek érdekében és akit öreg Rákóczi György fejedelem olyan ellenfélnek tart, akire vadászni maga száll ki Gyaluból a pojánai havasokra. Egész ember – tökéletesen megrajzolva. Mellette áll fia, Gáspár, méltó apjához. Ifjú Bethlen István úrhoz szegődött, s már odavitte magával Basa Ta-

más unokájának, Kis Annának, képét. De mire visszakерült, a gyalui vár egy ifjú hadnagya, Maksai, legyeskedett a leány körül; ő félre állt és azután úgy bonyolódtak a dolgok, hogy Kis Anna a hadnagyé lett, pedig az is, Gáspár is igaz érzéssel voltak egymás iránt. Aztán Gáspár is megnősült, de első szerelmük meghiusultának boruja állandóan ott ült boldogságuk felett.

Gáspárnak, aki Maksai kezétől esett el a havasi harcban, két fia volt, kik közül a kisebbik, Jankó, képviseli a harmadik nemzedéket. Ő éli át nagyapjával együtt II. Rákóczi György uralkodásának zavaros idejét egészen a nagy tatárdulásig, melytől Kalotaszeg jó részét a Varjúk mentik meg; ő az, aki megfálálja a boldogságot Maksai leányával, Katkóval, így ők azok, akiknek életében kiegyenlítődik az apák küzdelme.

Nem érdektelen történet a Varjúké sem. Mégsem ők az igazi hősei a műnek. Az igazi hős Erdélyország. Bethlen Gábor meghal. Nagyszerű képet kapunk az országos nyugtalanokodásról, bizonytalanságról, melynek jellemző voltát fokozza az író ideges, szaggatott írásmódja is. I. Rákóczi György lesz a fejedelem, de trónját nem érzi szilárdnak. A Bethleneknek nagy pártja van kivált a nyugati részekben, Kalotaszegen, Váradon, Szatmárban, s övék Ecsed vára és a Zolyomi-harács. Rákóczi szabadulni akar ellenfeleitől és rátenni a kezét a töméntelen kincsre, melyet Zolyomi Dávid Gyaluban halmozott föl. Így keletkezik küzdelem közte és Varju János között. Országosakká lesznek a küzdelmek II. Rákóczi György alatt. A lengyelországi kudarc, a számonkérő szamosújvári gyűlés, a tatárok betörése, Rákóczi harcai sorra felujulnak előttünk: Erdély tragikus vergődése, nagy szenvedései.

Mindezeket a költő nem szétfolyóan, nem esetleges kitérésekkel szövi művébe, hanem művészi koncentrálja Kalotaszeg köré, mint szerves, szorosan összefüggő részeket. De mégis észre vehetjük, hogy sokat küzd a négy könyvre tagolt, rendkívül gazdag, mozgalmas és sok felé elszálazó mesének összefogásával. Az első könyv vége felé szakadozott is a mese annyira, hogy nehezen lehet követni, máshelyt is van ingadozás. Mégis Kós Károly művészek bizonyul az elrendezésben és a mese vezetésében. Talán azért, mivel megszokta a világosan áttekinthető szerkezeteket, vagy inkább azért, mivel el tud mélyedni tárgyában és szeretettel foglalkozni vele.

Alakjainak beállításával, a cselekmény helyének reális szemléleten alapuló rajzával, a mult idők apró és nagy dolgokban megnyilvánuló szellemének hűséges visszaidézésével ügyesen adja meg művének valóságosságát. És gyönyörködésünkön nem ront előadásával sem. Kevés irónknál érezzük oly őszintén, hogy szívéből ír, szeretettel tárgya, alakjai iránt, a színhely. Kalotaszeg iránt melynek minden ösvényét ismeri, minden fűszálát becsüli. Talán magasra lendülő, nagy gondolatokat görgető sorai nincsenek; de tud színes, kedves, megható, költői lenni. A havasokról, a hegyre vágásról alig írt még valaki szébben. Es Budai Erzszi lakodalman a sipos hatásáról! – Nyelve kifejező, fordulatos és olyan kedvesek benne az itt-ott feltűnedező erdélyiességek, melyek olyan természetesek, mint a hegyoldalban a gyenge lilaszínű őszi kökörcsin.

Ha Kós Károlynak ideje volna, hogy csak egy dologgal foglalkozzék, abban igazi babért tudna aratni. Ha mindjárt az írás volna is az az egy dolog.

9. Makkay Sándor: Ordógszekér

A művész teremt.

Mit teremtett Makkay? Adva volt Báthory Anna, néhány gyér történeti adat mindössze; de mégis annyi, hogy képzeletét meg-

ihlette és a vele foglalkozásra készítette. Kiérezte annyi adatból is egy asszony lelkét, „aki nem korának gyermeke s akire nézve éppen ezért a kor, amelyben élt útvesztővé és végzetté lett.” Így vallja maga az író művéhez írt előszavában és én hiszem, hogy ez volt Annáról az első gondolata. Ha művész, akkor e gondolat-
hez, e képzelete nyújtotta első ismeretéhez, kereste volna a kifejezést. E keresés az első lépés a teremtés felé. Az előszóból úgy látszik, kereste is hiszen azt írja, hogy műve „egyetlen emberi lélek tragédiáját kívánja fölmutatni.” Hatalmas törekvés, kifejezése igazi művésznek való feladat. A történet gyér adataiból ime, művészi intuícióval valóban művészi mag támadt Makkay lelkében.

De azután mi történt? Történeti tanulmányokhoz fogott, elmélyítette tudását, pontos részlettanulmányokat gyűjtött össze, sőt többet tett: az adatok hiányait igyekezett kitölteni, a legkisebb és legmagánosabb adatot is igyekezett kapcsolatba hozni a többivel, ami adatot nem talált, azt „megálmodta”.

A szorgalmas tanulás és kutatás elhalványította képzeletét, az intuíció teremtő munkáját kiszorította az értelem pepecselő munkája: a tudós legyőzte Makkayban a művészt. Mire műve megírásához fogott, már nem a korán kívül élő asszony érdekelte, hanem egy teljesen beteg asszony története, aki egészen korában él; már nem egyetlen emberi lélek tragédiáját kívánta feltüntetni, hanem egy szerencsétlen asszonnak a végzet sujtó keze alatt való végső lesúlyedése folyamatát rajzolta meg. A művésznek való feladatot elejtette, hogy elvégezze a tudós feladatát.

René *Lalon Défense de l'homme* (Intelligence et sensualité. Paris. 1926.) c. könyvének egyik értekezésében az ember eszményét vizsgálja a francia lélektani regényben s megállapítja, hogy Descartes Discours de la methode-ja uralkodik még mai is az ember alapvető problémájának fölállításánál. E hatásra a regényben nem a reális embert, hanem az ember-típust rajzolták, aki cselekedeteit és gondolatait előre megállapított terv szerint irányozza. Így lettek a regényhősök az ok és okozat képviselői, geometriai figurák inkább, mint valóban élő emberek. A francia pszichológiai regények költői egy ember-típust állítottak fel maguk elé, de engedték, hogy hősük ez irányban szabadon cselekedjék, mint önálló egyén viselkedjék, csak analízisükkel éreztették meg tipikus voltukat.

Makkayt intellektusa közel viszi a franciákhoz: Anna minden cselekedetét olyan szoros, logikus kapcsolatba fűzi össze, mintha egy matematikai tételt akarna bizonyítani. Kialtóan mutatja ezt éppen az, amit megálmodott Annáról, gyermekkorának rajza, művének első és második része. Pedig ezzel akarta megadni neki azt, amitől éppen ezzel fosztotta meg, a realitást és tette ember-típussá: az anya nélkül, alantas, meg nem értő, sőt rossz környezetben felnövő ember ilyen és csak ilyen lesz. A hibát még fokozza is: a maga megszabta irányba elindított életsorsot kivonja a szabad-akarat alól és a „végzet szimbólumává” teszi a lélek misztikus determináltságának, vagy egyszerű, érthető szóval a predestinációnak zordon hatalma alá veti. Pedig nagyobb, vagy mondjuk helyesen, művészi célja volt, mikor Annát életútján elindította: azt akarta, hogy tragikumát mutassa meg. De sajnos, ezt is csak az előszóból tudjuk meg. Anna lelkét nagyinak és rendkívülinek sejtette, ezért írásra a lélek szomorú kibontakozásának valószínű emberi okai izgatták, „benső menetében” igyekezett „szomorúan természetessé” tenni „a tragikus fejleményt.”

Miben látta Makkay Anna tragikumát? Ebben a két dologban: 1. Bethlen Gábor iránt való szerelmében, 2. a testvérszerelmében.

Már ez a kettősség gyanus, látszik, hogy inkább az értelemnek mint a képzeteknek volt benne része.

Az első valóban alkalmas lett volna, hogy Anna sorsa tragikussá váljon. Igaz, hogy késő volt már, mikor Bethlennel találkozott, mert ez már jegyes volt, – a de a költő mégis kifejleszthetett volna ez alából egy nagyszerű és megható küzdelmet, melyben Anna nem lett volna boszorkány és gonosz és hisztérika, hanem ember, aki küzd, vétkezik és bűnhődik és akinek sorsát mély megilletődéssel kísértük volna. De meg sem próbálja a küzdelmet. Az utolsó horgot, melybe kapaszkodva kimenekülhetett volna a végzet karmaiból, ernyedten ereszti ki kezéből azzal, hogy most már ő „nem felelős többé semmiről” (200 l.) – A testvérszerelem akkora erővel, hogy ebből nem lehetett volna még kivételes művészi erővel sem kifejleszteni Anna tragikumát. Egyébként a tények ellene mondanak annak, amit Makkay állít, hogy „romlásának, s késői ébredésre következő megrázó bűnhődésének tragikuma a testvérszerelem tényében kulminál.” Ugyan, ugyan, hiszen bár mindenképpen előkészíti e szerelem kifejlődését, voltaképpen epizodikus jelenség marad ez Anna életében s kétszeri megismétlés után sem következik el az ébredés, sőt a várnagy, meg Horvát, meg a cigányok, tehát a sülyedés legalsó foka következik reá. Meg aztán mikor Anna legelőször kérezkedik bátyja ágyába, már szédülten gondolja: El nagyon rendezve! (69 l.)

Anna sorsa tehát nem tragikus, hanem tipikusan pathologikus. Érdekes, mint Krafft-Ebing bármelyik esete, de nem művészi érdekességü, – legalább Makkay nem tudta ilyenné tenni.

Az ily módon alapjában elhibázott mű felépítésében sem igen ismerünk művészi kézre. Igen bő és részletes a gyermekkor rajza egészen addig, amíg Gáborból gyönyörű levente és hozzáértő hadvezér lesz, Annából pedig érett leány főként a csonka ötvös szenyves keze alatt. Az egyszerűen haladó esemény egészen be van szorítva Ecsed várába. Tény, hogy ez így megfelel az író elgondolásának, de bizonyos, hogy nyert volna a mű, ha tágabb horizont nyílt volna meg előttünk.

Bocskay megjelenésével végre kiszélesedik az esemény, mely bepillantást nyerünk a kor történetébe. Drámai élnökség is lüktet már egy-egy jelenetben, – de a főesemény alig mozdul: Anna soká készülődik, szinte megunjuk a sok mondogatást, hogy így boszorkány, hogy úgy a végzet, meg a sok fejtegetést, ismétlést. Gyorsabb tempó kellett volna. Azonfelül meg a cselekmény kiszélesedésével háttérbe szorul a főhős, majdnem passzívvá válik és többet hallunk róla, mint látjuk.

Am ha a földolgoiban nem bizonyul is művésznek az író, tagadhatatlan, hogy a részletekben több helyt megismerszik művészi keze. Bocskay támadásának elbeszélése, Báthory a császár képével szemben, a vadászat leírása és még néhány hely nagyon szép lapjai a könyvnek. Ahogy Bethlen alakját megrajzolja, csak a művészet és kegyelet teheti.

Kétségtelen, hogy a tárgy – ahogyan előttünk van – olyan természetű, hogy lehetetlen volt az írónak kitérnie a kényes részletek elől; de bár az író nem szertelenkedik és lehetően csak a föltétlenül szükségesnél marad, mégsem hallgathatjuk el, hogy a vén alkoholista ötvös bővebben magyaráz, mint kellene és bizony paráznán, ha még úgy emlegeti is az író „művészi objektivitását”, meg hogy Erzsébet és Anna leszboszi szeretkezése teljesen oktalán és felesleges.

Az EISz mult évi 3–4 számában egyébként egy részletes bírálat jelent meg a regényről. Az elmondottak alapján, sajnos, nem érthetek vele mindenben egyet; de azt, amit a mű előadásáról mond (455–456 l.) egészében helyeslem.

10. Gyallay Domokos: Vaskenyéren

Egyetlen erdélyi regény sem keltett oly általános érdeklődést, mint a *Vaskenyéren* és egyetlen regénnyel sem foglalkoztak az esztétikusok oly bőségesen, mint ezzel. Egész kis irodalma van már. Jól esik megállapítanunk, hogy a hozzáértők szinte egyhangú elismeréssel szöveltek a műről és íróját az erdélyi elbeszélő irodalom élére állították.

Természetesen ez még nem azt jelenti, hogy Gyallay a *Vaskenyéren*-ben tökéletes művet alkotott; de azt jelenti, hogy művével eleget tett annak a várakozásnak, melyre eddig való munkásságával mindenkit feljogosított és első nyomosabb lépését tette azon az úton, melyen mind többet és többet várunk tőle.

Történeti följegyzésekből és szóbeszédből is ismeretes történet a torockaiak hosszú pörösködése a Thoroczky-családdal szabadságukért. Ez a történet ihlette meg Gyallayt, aki a történettudós érdeklődésével szedte össze az erre vonatkozó adatokat. De mennél többet ismert meg belőlük, annál inkább háttérbe szorította benne a történettudóst a művész. A torockaiak küzdelme a Thoroczky-család belsejében ügyeivel kapcsolódik, az egész az átalakuló kor képévé szélesül, hogy végre az örök magyar sors hordozójává emelkedjék. Sajátos módon érezteti ezt meg az író. Sok apró képet halmoz össze, melyek közt országos ügyek és mindennapi dolgok váltakoznak. Alig tudunk eligazodni, egyszer ez áll előtérben, máskor más, egyszer ennek a sorsa érdekel, máskor másé. A kicsinyes küzdelmek közé belevillannak a nagy ügyek és mikor azt hisszük, hogy Torockó körül forog az egész világ, az országrendítő nagy dolgok láttatlanul görögnek tovább. S amikor úgy látszik, nincs tovább, – megnyílik előttünk a magyar sors jövődől perspektívája, a szenvedés, a készülődés után a nagy kitérés, – mely véget ér ugyan, de végre nem jut.

A torockaiak történetének e felfogása igazi művészre vall. Kár, hogy megzavarja a mű végén adott krónikás összefoglalás. De még nagyobb kár volna, ha az író itt megállana és nem találná meg a művészi módját, hogy a magyar sors nagy megpróbáltatásának történetét is megrajzolja. Most bármennyire szívesen olvassuk is a művet, mikor végére jutunk, valahogyan úgy érezzük, mint mikor egy szép ouverture után várjuk az operát; csak az teszi teljessé élvezetünket.

Egyébként Gyallaynak minden jellemző jó tulajdonsága benne van a regényben: mesélő kedve, egyszerűsége, emberábrázoló tudása, a múlt idők lelkét visszatükröző valóságossága, drámai élénkségre törekvése, fel-fel csillanó humora és mindennekfölött a régi nyelvnek és a népnyelvnek drága „ötvetet” feltüntető előadómódja. De benne van régi hibája is: az epikai részletek kedvéért a regényesnek elhanyagolása, ami némi felületességre is viszi. Ime: Koncz Miklós csodálkozik azon, hogy őt is meghívták Torockószentgyörgyre. „Ugyanaz a háló, amelyből az ősszel sikerült kisiklania ... „A Mátyásné hálója” – gondolja (26 l.). Csak-hogy az író elfelejtette olvasóit is értesíteni erről, s így bizony mi nem tudjuk, miféle hálóra gondol Miklós. De fontosabb, hogy csak úgy váratlanul lep meg azzal is, hogy Miklós szereti Csegey Anikót.

A legnagyobb baj azonban, hogy Tóbis Juditot nem tudja elfogadhatóvá tenni, lelkünkhez közel hozni. Érthetetlenül állunk vele szemben, s bár érezzük sorsának súlyát, áldozatos magasztosságát, nem tudjuk egész szívvel átérezni tragikumát. Epp így nem tudja megéreztetni az író Van Norden tragikus sorsát sem; halálát inkább kibuvónak érezzük egy nem kívánatos sors elől.

Mindez azonban nem von le annyit műve érdeméből, hogy meg ne ismételhethénk egyik tekintélyes bírálója ítéletét: „Könyve ... minden magyar szívet gyönyörködtető gyarapodása az egész magyar irodalomnak.”

Dr. Kiss Ernő.

P. Gulácsy Irén: *Fekete vőlegények.* Regény három kötetben (221 + 281 + 236 l). Budapest, 1927. Singer és Wolfner kiadása.

A romániai magyar költészet életfáján Gulácsy Irén kezdettől fogva az életerőtől legduzzadóbb, legteltebb rügyek egyikének mutatkozott. Szívós és lankadatlan munkabírás jellemezte az irodalmi élet mezején. Kifogyhatatlan gyöngédség és szeretet, mely mindent tűr és mindig remél, áradott lelkéből szerettei – családja és faja – életsorsa iránt. Az életet jól ismerő, koncepciókban és gondolatokban gazdag költői erő feszült és feszített minden írásában. Gazdag és a költészet virágait megtermő és tápláló elemek kandikáltak elő novelláiban, rajzaiban, életképeiben, regény és drámai kísérleteiben. Műveit a gyermekdedül naivak őszinte csodálkozásból, a mindent hasznosító bölcs számításból legott körül táborozták. Akik azonban lelkük alkatánál és műveltségüknél fogva az adott irodalmi jelenségeknek az irodalom, a művészet magas és általános szempontjaihoz kapcsolására érzékük van, a duzzadó tehetség, az alkotásra hivatottságot mutató képesség megállapítása mellett figyelmeztették az egyenetlenségekre is. Mert az egészen szép és költői felfogással megírt művek és jelenelek váltakoztak nyers és érzéki képekkel és alakokkal. Félni lehetett és kellett, hogy Gulácsy tehetsége a szertelenségek és különködések költőiséget mimelő hálójába akad s az életerős rügy formátlan virágot, csira nélküli magvakat hoz. Mintahogy az igazi kertész is aggódik, ha a rügy korán vagy szertelenül hasad föl.

Nos, ennek az aggodalomnak immár vége. A *Fekete vőlegények*-kel Gulácsy olyan formát mutatott, ahonnan már egyénileg visszaesés nincs és amely forma általános irodalmi szempontból is művészet. A *Fekete vőlegények* a legszigorubb kritika mérlegén is súlyos alkotás s irodalmi szempontból határozott nyereség. Szerzőjének dicsőséget, az olvasónak valódi élvezetet jelent.

A terjedelemben is hatalmas regény kora a mohácsi vérszt megelőző két évtized s a rákövetkező néhány év a Gritti Alajos szerepéig. Hősei, a fekete vőlegények, a mohácsi sírt megásó s nemzetét s részben önmagukat is sírba döntő magyarok, a Mátyás utáni korszak nemzedéke. Nincs különbség királyok és főurak, nemesek és parasztok, nemzeti pártiak és idegenhez szítók között. Mind valamennyien, pusztulásba rohannak, Mohácsot készítgetik, fekete vőlegények. Erzéki gyönyörökben elfonnyadt, petyhüdt királyok, önzésben, pártoskodásban nagyerejű és vitézkedő főemberek, kiknek se bölcsessége se szíve, kalandorok, elnyomott, kihasználtság, mely erőre kapva csak pusztít: mind-mind halálfia, fekete vőlegény. A bűzhödt mocsár felszínén kinyilik egy-egy virág. Mindhiába. Mocsárban nőtt, ma vagy holnap beszennyezi, elpusztítja a mocsár. Új felfogása, eredeti költői lelemény? Nem. A pragmatikus história szomorú megállapítása mindez. Más felfogással nem is lehet írni erről az emberöltőről semmit, se történeteket, se költeményt. Nem is írtak. Mi hát akkor a Gulácsy művében az eredetiség, mi az ő elvitathatatlanul nagy érdeme? *A korszak történetileg hű és lélektanilag indokolt művészi kiabrázolója, a század lelkének szemünk elé kiterítése.* Gulácsy kitűnő költői érzékkel s valódi költőiséggel tapintja ki a történelem mélyégeit. Előttem pl. Szapolyai János mindig érthetetlen volt. A nagyratörő, mindig erőt mutató, befolyását és tekintélyét céltuda-

tosan és személyes varázssal is folyton fokozó János *vajda* és a trónra jutott, kicsiségen megakadó, ingadozó, határozatlan, gyenge jellemű János *király* között fennálló különbséget csak most, a Gulácsy regényéből tudom megérteni, (II. k. 268 s. köv.).

Meglehet, hogy vannak a regénynek oly részei, amelyeket a források tán másként adnak elő. Ez a historikusok dolga s nem változtat azon a tényen, hogy e regény a korszellem hű tükré. Különösen figyelemre méltó az egyes jellemek lelkirajza. A két fejedelmi anya (Ulászló király felesége és Hedvig tescheni hercegnő, János király anyja), asszonyi versengése és nagyravágyása, Ulászló, II. Lajos tehetetlenségének a felfejtése vagy a Czibak Imre és Tomori Pál életének változásai, e változásoknak benső kényszerűségből következő megszövése s így állandóan egy nevezőn megtartása: a lélektani éleslátásnak, a mélységekbe elhatoló költői intuíciónak olyan mértékét mutatja, amely nem egyszer Kemény Zsigmondot juttatja eszünkbe. Már pedig, azt hiszem, még ma sem mondható nagyobb elismerés regényről, mint az, hogy a mesemondásban Jókai, a tartalom mélységében Kemény szelleműjárt érezzük.

A Gulácsy meseszövése nemcsak érdekes – e tekintetben eddig is mindig biztos volt a keze – hanem céltudatosan halad s nagyszabású tragédiává szélesedik. Két főnemesi suhanc verekedik össze a Körös-partján. Ezzel az egyszerű jelenettel indul meg a bonyodalom, amely folyton dagad. A két gyermek után két család (Czibak és Csáky), aztán két családon túl két párt (Jagello és nemzeti párt), két király (a trónon ülő és trónt kereső), két nemzet (magyar és nem magyar), végül két külön világ, a keresztény és pogány birkózik egymással. *Hősök vannak félesszámmal, de nincsnek jellemek* Czibak Imrén és Tomori Pálon kívül. Ezért a hősiesség viaskodásban, ádáz pártusákba, önző kalandokba csapódik le. Aki nem kendőzi lelkét látszatokkal, az nem számít. S mindez mintha természetes volna. Csak nagyon kevesekben támad föl a serdülő Czibak Imréhez hasonló gondolat: Míg a világ, se fogom megérteni, hogy ami egy valakinek tisztesség, a másiknak arcpirítás legyen (I. k. 78 l.) Es milyen kevesekben támad fel a másokért is élés lehetőségének gondolata és feladata ebben a különben humanistának nevezett világban! Pedig mennyire igazva van Csáky Cilikének, vagyis inkább Gulácsynak, mikor ezt mondja: Nincs kétféle lélek ... Akit a Teremtő egyforma ember-testbe teremtett, annak a lelkébe se tehetett különbséget ... Es még Czibak Imre előtt is érhetetlen: ... A jobbágy csak jobbágy – feleli. Arra való, hogy dolgozzék. Aki meg többre termett közülök, az tanuljon vagy legyen katoná. Nyitva áll előtte a világ. Hanem abban igazad van – végzi – *hogy a nyomorúság minden halandónak egyformán nehéz.* (II. 178 l.) Ime a grandiózitas irányában bonyolított cselekvény egyik szép és emberi idillikuma. Nagyon szép, érdekes és nemes felfogású a *Velezdi nász* c. részlet is – a regény tíz fejezetből áll – melyben a történeti régiség élő, bájos szokásokba öltöztetve jelenik meg, hogy aztán a két egyéni boldogságtól megfosztott férfi a kötelesség vállalásban találjon enyhülést és célt.

Mégis a cselekvény bonyolításában, illetve befejezésében látom a regény egyetlen hibáját. Es ez az, hogy nem végződik be a cselekvény Mohácsal vagy valamely Mohácshoz szemlátomást közel álló mozzanattal. Hanem elnyúlik Mohácstól Váradon keresztül Erdélybe, a Gritti Alajos fondorkodásáig. Ertem az író célját: Erdély nagy fontosságát akarja sejtetni a *későbbi eseményekben*. Czibak Imre Erdély egyszersmindenkori hivatását és sorsát nagyon szépen kifejti (III. 210 l.) a politikai condottierevel praktikaló urak előtt. Es e hivatás teljesítése köz-

ben áldozatul is esik. *Erdélynek van már vértanuja* – mondja szerzőnk. Megvallom idáig sehol nem olvastam azt, hogy Czibak vajda az *erdélyi* gondolat mártírja lett volna. Az erdélyi köztudatban Czibak vajda halála nem több, mint egy főember eleste az akkor állandó pártoskodás közepette. Az erdélyi tudat és cél akkor még kialakulóban volt s annak köztudat szerinti első vértanúja Fráter György. A Fráter jobbra és balra egyaránt vigyázó nézése nemcsak Programm, de kényszerű kötelesség lett Erdélyben. *Vegye Erdély saját kezébe sorsát!* – mondatja szerzőnk. Helyes. De vajjon így gondolkozott-e az a kor is? Nem hibás történet-szemlélet-e? Es ha egy ilyen elgondolásért Czibak áldozatul esett is, az ő személyisége (amely a regényben vértanúságig fokozódónak van ugyan beállítva) volt az az erő, amely bevilágította, az egyedül járható ösvényt, a Csaba útját? – ahogy regényünk mondja. E mártíromság hatása alatt csakugyan eggyé fogódzott Erdély? Es csakugyan ez a mártíromság robotgatta volna Erdélyt új tavaszra, életet esküdő örök hivatásra? Való, hogy Mohács és Erdély külön hivatásának tudata összefügg. De ez összefüggésben a Czibak személyisége sem több, sem kevesebb, mint annyi egykoru főemberé. A mártir sem ő, hanem Fráter György. Az eggyé fogódzás, az igazi erdélyi gondolatban való egyesülés is – a Bocskai kitámadása – jó idő múlva történik meg. A regény három utolsó fejezete *utójáték*, amilyen valamikor a drámában is divatozott, de az egység rovására. Akármilyen érdekesen és szépen is épül föl, a cselekvény megtörik. Különösen meg akkor, ha az összefüggés történetileg nem igazolható, költőileg pedig egészen más koncepció alá van fogva.

E lényegtelennek nem mondható észrevétel mellett azonban csak elismeréssel szólhatunk a műről. A regény elején még előfordul egy-egy nyelvi különtség s itt a táj és korjellemző szavakat is tán kelletlenül nagyobb tömegben ontja. De a régi nyelvi szertelenségnek utolsó mohikánjai ezek: csakhamar és szépen el-
tűnnek. Es folyik a mese tiszta, emelkedett, élvezetes nyelven. Erő és báj, megrendítő drámaiság és az örök asszonyt jellemző sutto-
gás mind megtalálja a találó szót, amelyben az archaizmus patinája és a népi beszéd eredetisége nagy erővel, színes változatossággal és közvetlenséggel érvényesül. *Ezzel*, a kifogástalanul szép nyelvezettel lépett Gulácsy nagyot, magasra s szabadult meg egyszersmindenkorra a modorosságtól. Egész sereg eredeti és szép kifejezést lehetne idézni (*török búcsun – vaspénzen sebesül* (I. 28 l.), *eleven nyárrsá merevül* (I. 44.), *asszonyt megilletni még virággal sem szabad* (I. 47), *még a föld is összehúz a paraszttal* (II. 187), (a török) *testvérfajból kiszörnyedt ellenség* (III. 100 l.).

Mindent egybevetve e regény, szerzője pályájának olyan örövendetes magasba lendülését mutatja, ahol a kritika valódi műalkotásokat szokott feljegyezni. Es így a *Fekete völgyek*nek, mint a Mohácsról szóló régebbi klasszikus regényeknek (Eötvös, Kemény) nem méltatlan társa irodalmunknak határozott nyeresége.

Legmelegebben ajánljuk a közönség figyelmébe.

Dr. Kristóf György.